

MASTER'S THESIS

Religie in regelgeving

Een zoektocht naar de legitimiteit van een speciale status

Schouw, M.

Award date:

2022

Awarding institution:

Department of Public Law

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 06. Oct. 2022

Open Universiteit
www.ou.nl

Religie in regelgeving

Een zoektocht naar de legitimiteit van een speciale status

Naam:	M. Schouw
Studentnr:	851541149
Begeleider:	Tom Herrenberg
Examinator:	Laurens van Apeldoorn
Aantal woorden:	11.413
Opleiding:	Master Staatsrecht en Encyclopedie

Inhoudsopgave

1. INLEIDING.....	2
1.1. Aanleiding	2
1.2. Probleemstelling	2
1.3. Afbakening en onderzoeksopzet	3
1.4. Leeswijzer.....	3
2. THEORETISCH KADER.....	4
2.1. Inleiding	4
2.2. Vrijheid van godsdienst	4
2.3. De organisatie van de scheiding van kerk en staat.	5
2.4. Visie op neutraliteit van Staat.	7
2.5. Tussenconclusie.....	10
3. RELIGIE IN REGELGEVING	11
3.1. Inleiding	11
3.2. Kerkgang in coronatijd.....	11
3.3. Verbod op onverdoofde rituele slacht	14
3.4 Vervallen verbod op godslastering	18
4. CONCLUSIE.....	22
Literatuurlijst	25

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

De uitzonderingspositie van religie en het belijden van religie is een blijvend thema in het maatschappelijke en politieke debat in Nederland. Het meest actuele voorbeeld is opgenomen in de ter bestrijding van de coronapandemie aangepaste Wet Publieke gezondheid¹ (hierna: Wpg). In deze wet zijn religieuze bijeenkomsten, in tegenstelling tot seculiere bijeenkomsten, vrijgesteld van maximering van groepsgrootte. Dit onderscheid heeft onder de bevolking, breed uitgemeten in de media, tot vragen en soms onbegrip geleid. Gelovigen die in grote getale naar de kerk gingen werden uitgelicht in het landelijke nieuws.² Dit onbegrip was ook onderwerp van discussie bij onze volksvertegenwoordiging bij de behandeling van de genoemde wet. In het parlement werd het debat gevoerd over de rechtvaardiging van deze uitzondering in het licht van de grondwettelijk vastgelegde vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. In de Tweede Kamer kwam in het debat de tweedeling die deze pandemie aan het licht brengt in de samenleving aan de orde. Aan de ene kant van het spectrum de religieuze partijen die de noodzaak van de kerkgang beargumenteren vanuit hun diepe overtuiging dat dit een essentieel onderdeel vormt van hun "mens-zijn".³ Vanuit deze diepe overtuiging achten zij de uitzonderingspositie gerechtvaardigd. Vanuit de meer seculiere partijen wordt hier in het debat tegenover gesteld dat mensen ook het bezoeken van het Ajax stadion net zo belangrijk vinden als het bijwonen van een kerkdienst.⁴ Het is voor de laatste groep lastig te begrijpen dat juist de vrijheid van godsdienst als uitzondering op de regel wordt gekwalificeerd en alle andere bijeenkomsten niet.⁵ Een amendement om deze uitzonderingspositie teniet te doen in de wet heeft het uiteindelijk niet gehaald.⁶

Naast de meest actuele discussie over de kerkgang in coronatijd, zijn meerdere voorbeelden te benoemen die tot een vergelijkbare brede discussie in de samenleving en de politiek hebben geleid over de legitimiteit van de speciale status van religie in regelgeving. Bekende voorbeelden zijn: het weigeren van een homoseksuele leraar op een reformatorische school, het dragen van religieuze kleding in een publieke functie en het onverdoofd ritueel slachten. Mijn onderzoek is gericht op deze zoektocht naar de legitimiteit van religie in regelgeving van de overheid en het onderscheid dat gemaakt wordt tussen gelovigen en niet-gelovigen.

1.2. Probleemstelling

Tot in de negentiende eeuw is religie in onze samenleving gebaseerd op een algemeen-christelijk fundament. In de twintigste eeuw wordt afstand genomen van dit religieuze fundament en wordt religieuze pluriformiteit volwaardig aanvaard in onze staatsorde. Deze pluriformiteit houdt in dat de gelijkwaardigheid van de verschillende religies werd erkend.⁷ Deze pluriformiteit is tot ver in de jaren zestig van de vorige eeuw overzichtelijk ingedeeld in de bouwstenen van de verzuiling in de destijds geldende traditionele (christelijke) religies.⁸ Ongelijkwaardige behandeling van deze traditionele religies ten opzichte van de maatschappij als geheel werd in die tijd niet als een probleem gezien.⁹ Inmiddels is deze geschetste overzichtelijke situatie gewijzigd. De ontzuiling heeft zich in de laatste decennia voltrokken en heeft een einde gemaakt aan de naast elkaar levende religieuze maatschappelijke verbanden.¹⁰ Nederland is een multiculturele samenleving

¹ Inwerkingtreding Tijdelijke wet maatregelen COVID 19, stb. 2020, 441.

² "Onbegrip over 600 gelovigen in kerk Staphorst", NOS 4 oktober 2020.

³ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 6.

⁴ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 7.

⁵ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 7.

⁶ *Kamerstukken II 2020/2021*, nr. 35526, 50.

⁷ Vermeulen, *S&D 2008*, afl. 3, p. 17.

⁸ Vermeulen, *S&D 2008*, afl. 3, p. 17.

⁹ Vermeulen, *S&D 2008*, afl. 3, p. 17.

¹⁰ Post 2010, p. 2.

geworden met de instroom van nieuwe bevolkingsgroepen met nieuwe religies en culturele uitingen.¹¹ Naast deze religieuze veelvormigheid kwam ook de verdere secularisatie van de samenleving op gang. Binnen deze ontwikkelingen werd de plaats van de te beschermen religie in de samenleving weer onderdeel van het maatschappelijke debat.¹²

Meer specifiek wil ik uitzoeken hoe de overheid zich verhoudt in dit maatschappelijke debat in zijn rol als wetgever. Ter beantwoording van deze vraag staat de volgende probleemstelling in deze scriptie centraal:

Is het een legitieme keuze om als overheid een speciale status toe te kennen aan religie in regelgeving en daarmee een onderscheid te maken tussen gelovigen en niet-gelovigen?

1.3. Afbakening en onderzoeksopzet

Het doel van het onderzoek is om op zoek te gaan naar de legitimiteit van de speciale status van religie in regelgeving en dan meer specifiek het onderscheid dat door deze status gemaakt wordt tussen gelovigen en niet-gelovigen. Voor dit doel wil ik de in Nederland algemeen erkende beginselen die uitdrukking geven aan de houding van de overheid tegenover godsdienst gebruiken als theoretisch kader voor mijn onderzoek. Het betreffen de beginselen van vrijheid van godsdienst, de neutraliteit van de overheid ten aanzien van godsdienst en de scheiding van kerk en staat.¹³

Dit op basis van literatuuronderzoek uitgewerkte theoretische kader gebruik ik voor een intern rechtsvergelijkend onderzoek naar de parlementaire behandeling van wetsvoorstellen waarin een speciale status aan religie is toegekend. De interne rechtsvergelijking zit in het gegeven dat deze parlementaire behandeling tot verschillende uitkomsten heeft geleid. Als eerste bespreek ik de uitzondering op de kerkgang in coronatijd, vastgelegd in de Wpg. Ten tweede behandel ik de uitzondering van de onverdoofde rituele slacht, vastgelegd in de Wet Dieren. Als laatste onderwerp van rechtsvergelijkend onderzoek bespreek ik de parlementaire behandeling van het afschaffen van het verbod tot godslastering, vastgelegd in het Wetboek van strafrecht. Dit verbod is per 1 maart 2014 komen te vervallen.

In mijn onderzoek wil ik aan de hand van het theoretisch kader en de parlementaire behandeling van de genoemde wetgeving de volgende deelvragen en uiteindelijk de probleemstelling beantwoorden:

- 1) Welke afwegingen zijn door de wetgever gemaakt bij het afschaffen dan wel toekennen van een speciale status aan religie in regelgeving en het daarmee te maken onderscheid tussen gelovigen en niet-gelovigen?
- 2) Hoe zijn deze afwegingen te duiden in het licht van het uitgewerkte theoretische kader?
- 3) Welke conclusies zijn hieruit te trekken voor wat betreft de legitimiteit van de speciale status van religie in wetgeving?

1.4. Leeswijzer

Mijn onderzoek is als volgt opgebouwd. Allereerst werk ik in hoofdstuk 2 het theoretische kader uit. De verschillende beginselen worden aan de hand van de voor de beantwoording van mijn probleemstelling relevante rechtstheoretische literatuur uitgewerkt. Vervolgens koppel ik in hoofdstuk 3 de inzichten uit het theoretische kader aan de gemaakte afwegingen van de wetgever. Tot slot sluit ik in hoofdstuk 4 af met de beantwoording van mijn probleemstelling en de conclusie van mijn onderzoek.

¹¹ Van der Wal, *R&R* 2010, p. 133.

¹² Van Bijsterveld 2018, p. 2.

¹³ Van Bijsterveld 2018, p. 3.

2. Theoretisch kader

2.1. Inleiding

In de loop der tijd zijn in Nederland een aantal beginselen ontwikkeld die het theoretische kader vormen voor de verhouding tussen de overheid en religie.¹⁴

In de onderstaande paragrafen behandel ik de drie beginselen in hun onderlinge samenhang. Zoals ik in dit hoofdstuk zal toelichten vormen de beginselen van scheiding van kerk en staat en de neutraliteit van staat onderdeel van de grondwettelijke vastgelegde vrijheid van godsdienst. In dit hoofdstuk zet ik de algemene theoretische uitgangspunten neer die in de rechtstheoretische literatuur zijn uitgewerkt ten aanzien van deze beginselen. In de afrondende conclusie breng ik de drie beginselen samen in een rechtstheoretisch toetsingskader voor het rechtsvergelijkend onderzoek van hoofdstuk 3.

2.2. Vrijheid van godsdienst

De vrijheid van godsdienst is vanuit de historie een zwaarbevochten grondrecht. De vrijheid van godsdienst komt voort uit het wegvallen van de door paus en keizer gesymboliseerde geloofseenheid, veroorzaakt door de reformatie en de contrareformatie en de hieruit voortvloeiende godsdienstburgeroorlogen in de zestiende en de zeventiende eeuw. Het antwoord op het wegvallen van deze geloofseenheid was de opkomst van de soevereine nationale staat. Deze staat heeft een machtsmonopolie weten te bewerkstelligen, waardoor uiteindelijk de strijdende partijen uit elkaar werden gehaald en gedwongen werden om vrede te sluiten. Door de opkomst van de staat waren de burgers niet meer onderworpen aan de paus en de keizer, maar aan diezelfde staat. Deze staat had zich als doel gesteld om de orde en vrede te bewaken en niet meer, zoals in de middeleeuwen, het bewaken en verdedigen van de ware religie.¹⁵

De vrijheid van godsdienst als vrijheidsrecht, gevrijwaard van staatsbemoeienis, vindt zijn oorsprong in de taak van de staat als bewaker van de vrede en veiligheid en een meer theologisch argument, gefundeerd op spirituele en religieuze autonomie van het individu.¹⁶

Deze nieuwe rol vereiste van de staat een neutrale opstelling. De staat moest in deze nieuwe rol in zekere zin seculier zijn en tolerantie betrachten tussen de verschillende geloofsgroepen. Parallel aan deze ontwikkeling vond de gedachtenvorming plaats dat aan ieder individueel mens een autonome sfeer toe komt, waarin hij zijn God kan zoeken en aanbidden. Een sfeer die wordt gewaarborgd door het recht van geweten en godsdienst.¹⁷ Deze principiële gedachtenvorming vormt een belangrijk kenmerk van het uiteindelijk gecodificeerde grondrecht. De mens heeft als individu rechtstreeks toegang tot God, zonder tussenkomst of bemiddeling van een kerk of andere instituties.¹⁸

In artikel XIII van de Unie van Utrecht (1579) heeft de vrijheid van geweten en godsdienst voor de eerste keer een juridische verankering gekregen. Godsdienstvrijheid heeft als grondrecht vervolgens zijn plaats gekregen in de Staatregeling van 1798 en in de moderne grondwetgeving vanaf 1814.¹⁹

Door deze codificatie was de staat niet langer meer de beschermer van de ware religie, maar de neutrale scheidsrechter boven de partijen ter voorkoming van godsdienstoorlogen. Naast deze neutrale rol begrenst het klassieke grondrecht "vrijheid van godsdienst" de macht van de staat door een staatsvrije sfeer te garanderen voor de individuele burger ten opzichte van de staat. Vanuit deze benadering ligt dus de nadruk op het privé-element van de individuele godsdienstvrijheid als een element waar de staat geen invloed op kan uitoefenen. Op deze

¹⁴ Van Bijsterveld, 2018, p. 3.

¹⁵ Vermeulen, *S&D* 2008, p. 16.

¹⁶ Vermeulen, *S&D* 2008, p. 17.

¹⁷ Post 2010, p. 65.

¹⁸ Vermeulen, *S&D* 2008, p. 16.

¹⁹ Post 2010, p. 65.

wijze is het ook verankerd in het huidige artikel 6 van de Grondwet. Eenieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging te belijden. In de kern houdt de bescherming van de vrijheid van godsdienst in het in vrijheid zonder overheidsbemoeyenis huldigen van een godsdienstige overtuiging en het individueel of in gemeenschap vrij belijden daarvan.

De rechtsbeginselen scheiding van kerk en staat en de neutraliteit van de staat ten opzichte van religie vormen onderdeel van de grondwettelijk vastgelegde godsdienstvrijheid.²⁰ De rechtsbeginselen geven enerzijds invulling aan de overheid als neutrale scheidsrechter boven de religieuze partijen en anderzijds als beschermer van het grondrecht om in vrijheid en zonder overheidsbemoeyenis een godsdienstige overtuiging te kunnen huldigen en te kunnen belijden.

Neutraliteit hangt nauw samen met de scheiding van kerk en staat. De verhouding tussen beide rechtsbeginselen is in de wetenschappelijke literatuur niet helder begrensd. Soms worden beide idealen gelijkgesteld en soms wordt neutraliteit als onderdeel of juist als grondslag van scheiding van kerk en staat gezien.²¹

Van der Burg verwijst naar de scheiding van kerk en staat als scheiding van de institutionele banden tussen de kerk en de overheid. Van den Burg ziet deze organisatorische scheiding als een onderdeel van een ruimere neutraliteitsgedachte. In deze visie is het neutraliteitsideaal een inhoudelijk ideaal over de inhoud en organisatie van het beleid van de staat ten opzichte van religie.²²

Hoewel de onderlinge verhoudingen niet duidelijk zijn vastgelegd gebruik ik deze visie van Wibren van der Burg als onderscheidend uitgangspunt voor de bespreking van beide rechtsbeginselen. In de volgende paragraaf bespreek ik de organisatorische invulling van de neutrale overheid vanuit het beginsel van scheiding van kerk en staat. In de daaropvolgende paragraaf komt de inhoudelijke invulling van het neutraliteitsideaal van de staat ten opzichte van religie aan de orde.

2.3. De organisatie van de scheiding van kerk en staat.

In de ontwikkeling van het beginsel van scheiding van kerk en staat heeft de nadruk gelegen op de ontvlechting van de overheidsinstituties en de kerkelijke instituties en de terugtrekking van de overheid uit de kerkelijke instituties en organisatieverbanden.²³ Het startpunt was immers de Hervormde Kerk als bevoorrechte staatskerk.²⁴ Het beginsel is voor het eerst benoemd in de Bataafse omwenteling van 1795. Het grondwetgevende orgaan van de Republiek verordonneerde de volledige godsdienstvrijheid voor eenieder en daaruit voortvloeiend, de scheiding van kerk en staat. Deze scheiding was voor 1795 niet aan de orde. De Nederlandse Hervormde Kerk had vanaf de oprichting van de Unie van Utrecht in 1579 een bevoorrechte status. Het beginsel van scheiding van kerk en staat was het startpunt voor de ontvlechting van kerk en staat om deze godsdienstvrijheid voor iedereen, ongeacht welk geloof men aanhangt, mogelijk te maken. Het beginsel van scheiding van kerk en staat was een fundamenteel uitgangspunt voor de inrichting van onze huidige democratische rechtsstaat.²⁵ Vertaalt vanuit de grondrechten is het beginsel terug te vinden in artikel 6 van de Grondwet waarin de vrijheid van godsdienst het te beschermen recht werd. Tevens komt dit beginsel terug in artikel 1. In dit artikel geldt het beginsel voor iedereen, ongeacht status of type geloofsovertuiging.²⁶

²⁰ *Kamerstukken II 2003/2004*, 29614, nr. 2, p. 7. (*scheiding van kerk en staat*) en van der Burg 2009, p. 10.

²¹ Post 2010, p. 46.

²² Van der Burg 2009, p. 10.

²³ Van Bijsterveld 2006, p. 238.

²⁴ Van Bijsterveld 2006, p. 238.

²⁵ *Kamerstukken II 2003/2004*, 29614, nr. 2, p. 7.

²⁶ *Kamerstukken II 2003/2004*, 29614, nr. 2, p. 7.

De regering heeft in 2004 de nota “Grondrechten in een pluriforme samenleving” opgesteld. Deze notitie is mede opgesteld naar aanleiding van een aangenomen motie om notitie uit te brengen over het spanningsveld tussen het discriminatieverbod, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst. In deze nota heeft de regering een toelichting gegeven over de strekking van het beginsel van scheiding van kerk en staat en tevens zijn visie toegelicht op de grenzen van het beginsel. Deze grenzen houden volgens de notitie in dat zowel de staat als religieuze organisaties functioneren als zelfstandige lichamen. De staat respecteert enerzijds de zelfstandigheid van de religieuze organisatie en dient zich te onthouden van elke vorm van dwang of bemoeienis met de belijdenis van de godsdienst. De overheid mag aldus geen partij kiezen tussen de verschillende religies. Anderzijds zijn religieuze organisaties eigenstandige organisaties zonder publiekrechtelijke bevoegdheden. Hieruit volgt dat zij geen bemoeienis kunnen hebben met de overheid en de besluitvorming van de overheid.²⁷

In deze uitleg gaat het om het ontvlechten van de organisatorische banden tussen de kerk en de overheid. Hieruit volgt volgens de notitie niet dat de overheid zich volledig afzijdig moet houden van religie. Het kabinet heeft in de genoemde notitie toegelicht dat, zolang de genoemde organisatorische verbanden voldoende gescheiden zijn, het beginsel van scheiding van kerk en staat er niet aan in de weg staat dat de overheid zich onder omstandigheden inlaat met religieuze aangelegenheden.²⁸

Uit de notitie blijkt dat er geen internationaal geldende eenduidige normen zijn vastgesteld over de invulling van het beginsel. Vanuit de historie geldt dat het beginsel van scheiding van kerk en staat nooit expliciet is vastgelegd in de Grondwet en evenmin in rechtspraak scherp is gedefinieerd.²⁹ Uit de artikelen 1 en 6 van de Grondwet en de daarmee corresponderende internationale verdragsbepalingen zijn een aantal minimumvoorwaarden te destilleren. Naast de genoemde strikte institutionele scheiding van inrichting en inhoudelijke richting, gelden vanuit het internationaal recht het verbod op discriminatie tussen verschillende godsdiensten en beperkingen om de instandhouding van de democratische rechtsstaat te waarborgen. Dit laatste zit vooral in de mogelijkheid tot het opleggen van een verbod op organisaties die op basis van een religieuze grondslag de verovering van de staatsmacht nastreven.³⁰

De Tweede Kamer heeft uiteindelijk ingestemd met de nota “grondrechten in een pluriforme samenleving” en het daarin vervatte standpunt over de uitleg van het beginsel van scheiding van kerk en staat.³¹ Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid heeft in zijn publicatie “Geloven in het publieke domein” de ondergrens van het beginsel weergegeven. De WRR legt de ondergrens van het beginsel van scheiding en staat bij de situatie wanneer godsdienst een instrument wordt in handen van de overheid en wanneer de overheid een sturende rol in de interne verhoudingen van de religieuze organisaties gaat uitoefenen.³²

Het gegeven dat het beginsel geen precieze definiëring heeft gekregen in de grondwet en taalkundig impliceert dat de overheid zich niet moet bemoeien met religie maakt dat het beginsel van scheiding van kerk en staat in het huidige politieke en maatschappelijke debat een ruimer bereik heeft gekregen.³³

Politieke debatten over onderwerpen met een levensbeschouwelijke dimensie en kerkelijke standpunten over politiek-maatschappelijke kwesties worden in parlementaire discussies in verband gebracht met de scheiding van kerk en staat.³⁴ In deze debatten staan twee verschillende zienswijzen tegenover elkaar. De ene zienswijze wenst een heldere scheiding van kerk en staat waarin geen ruimte is voor uitzonderingsposities voor religie of religieuze organisaties. De andere zienswijze wil religie juist betrekken bij het publieke domein,

²⁷ *Kamerstukken II* 2003/2004, 29614, nr. 2, p. 7.

²⁸ *Kamerstukken II* 2003/2004, 29614, nr. 2, p. 7.

²⁹ Van Bijsterveld 2018, p. 154.

³⁰ *Kamerstukken II*, 2003/2004, 29614, nr. 2, p. 8.

³¹ *Handelingen II* 2004/2005, nr. 50, p. 3231-3261.

³² Van Bijsterveld 2006, p. 250.

³³ College van B&W Amsterdam, p. 1.

³⁴ Van Bijsterveld 2006, p. 234.

vanwege haar positieve maatschappelijke invloed en omdat de aanwezigheid van religie een vaststaand gegeven is in onze maatschappij.³⁵

Het beginsel van scheiding van kerk en staat is echter niet toereikend om op deze dimensies van de verhouding tussen de overheid en godsdienst te omvatten. Het beginsel is in een andere tijd tot ontwikkeling gekomen dan de huidige tijd en vormde een antwoord op de destijds op te lossen vragen ten aanzien van de institutionele, organisatorische en plaatsbepaling tussen de instituties van kerk en staat.³⁶

Het beginsel van scheiding van kerk en staat vormt als organisatorische scheiding onderdeel van een ruimere neutraliteitsgedachte.³⁷ De voor Nederland relevante visies op het neutraliteitsideaal als inhoudelijk ideaal komt in de volgende paragraaf aan de orde.

2.4. Visie op neutraliteit van Staat.

Aanhangers van verschillende concepten van neutraliteit zijn het over eens dat de neutraliteit van de staat een visie impliceert op het soort neutraliteit dat men als overheid voorstaat.³⁸

Binnen de wetenschappelijke literatuur bestaan verschillende benamingen voor min of meer vergelijkbare inhoudelijke visies op neutraliteit. Cliteur beschrijft de vijf visies die het hele spectrum omvatten. Vanaf het meest atheïstische perspectief tot aan de meest religieuze variant definieert hij het politieke atheïsme, de religieus neutrale staat, de multiculturele staat, de staatskerk en tot slot de theocratie.³⁹ Cliteur geeft tevens aan dat binnen een multiculturele liberaal-democratische samenleving het debat over de juiste visie op de verhouding tussen de staat en religie zich concentreert tussen de multiculturele staat en de religieus neutrale staat.⁴⁰ Deze genoemde visies zijn ook door andere auteurs overgenomen als staatsrechtelijk ideaal voor een neutrale staat, maar dan onder andere noemers. Van der Burg benoemt de visie op de religieus neutrale staat als exclusieve neutraliteit en de multiculturele staat als inclusieve en compenserende neutraliteit.⁴¹ Deze door van der Burg gedefinieerde visies op neutraliteit zijn ook overgenomen door de WRR, het college van B&W van Amsterdam en de VNG als staatsrechtelijk ideaal in de Nederlandse context.⁴² Om die reden neem ik de door Van der Burg genoemde definities als uitgangspunt.

Exclusieve visie op neutraliteit.

Deze visie op neutraliteit wordt in de rechtstheoretische literatuur vaak gelijkgesteld met het Franse begrip *laïcité*. In deze visie is de kerngedachte dat de staat volledig religieus neutraal is. Religie en levensbeschouwing worden in deze visie volledig uitgesloten uit het publieke domein. Alle religieuze symbolen worden geweerd uit het publieke domein en in het maatschappelijke debat mag geen beroep worden gedaan op religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen.⁴³ In samenhang met de andere beginselen gaat dit model uit van een strikte scheiding van kerk en staat en van de vrijheid van godsdienst als het klassieke afweerrecht. Een ieder mag zijn geloof zonder overheidsinmenging belijden.⁴⁴ Deze belijdenis beperkt zich tot privédomein.

Inclusieve en compenserende visie op neutraliteit.

Kenmerkend voor de inclusieve visie op neutraliteit is dat religie, in tegenstelling tot de exclusieve visie, niet alleen betrekking heeft op de beleving in de privésfeer zonder staatsbemoediging. De staat kent in deze visie uitdrukkelijk de rol van religie in het publieke

³⁵ Post 2010, p.35.

³⁶ Van Bijsterveld 2006, p. 251.

³⁷ Van der Burg 2009, p. 10.

³⁸ Post 2010, p. 46.

³⁹ Cliteur, *I•CON* 2012, p. 1.

⁴⁰ Cliteur 2009, p. 48.

⁴¹ Van der Burg 2009, p. 10.

⁴² WRR 2006; College van B&W Amsterdam 2008; VNG 2020.

⁴³ Van der Burg 2006, p. 306.

⁴⁴ Cliteur 2009, p. 30.

domein en staat een veelvormigheid van religie in het publieke domein toe.⁴⁵ Inclusieve neutraliteit is verbonden met het idee van proportionaliteit: de overheid geeft iedere burger evenveel steun voor het beleven van zijn religieuze identiteit.⁴⁶

Het beginsel van scheiding van kerk en staat wordt in deze visie genuanceerder uitgelegd. De staat mengt zich vanuit de erkenning van de godsdienstvrijheid als klassiek afweerrecht niet in de religieuze privésfeer. Indien dit vanuit maatschappelijk oogpunt gewenst is faciliteert de overheid religieuze organisaties actief. Deze actieve participatie wordt in deze visie niet in strijd geacht met de scheiding van kerk en staat, mits deze participatie op voet van gelijkwaardigheid tussen de verschillende religies plaatsvindt.⁴⁷

Om religieuze groepen in vergelijkbare mate de mogelijkheid te geven om hun religieuze leven te belijden kan dit in bijzondere gevallen vereisen dat de staat steun geeft aan minderheden die anders in de praktijk niet tot hun recht komen. Deze compenserende neutraliteit komt voor bij extra steun van de overheid ter ondersteuning van het onderwijs in de Friese taal, voor een migrantenkerk die zonder starterslening geen kerkgebouw kan kopen.⁴⁸

Exclusieve neutraliteit vs. inclusieve en compenserende neutraliteit.

Het model van de inclusieve neutraliteit wordt door de Nederlandse overheid als uitgangspunt gehanteerd. In de nota: "Grondrechten in een pluriforme samenleving" werd het regeringsstandpunt neergezet dat de scheiding van kerk en staat niet dermate strikt was dat impliciet voor het model van de inclusieve en compenserende neutraliteit is gekozen.⁴⁹

Het model van de inclusieve neutraliteit past volgens Van der Burg bij uitstek bij een pluralistisch land als Nederland.⁵⁰ Concreet betekent deze inclusieve en compenserende visie op neutraliteit dat de overheid religieuze minderheden ruimte geeft om hun eigen godsdienst en cultuur te belijden, ook in de publieke ruimte. Deze ruimte kan in sommige gevallen ook steun inhouden en het faciliteren van religie door regelgeving door de overheid. De religieuze verscheidenheid en de noodzaak om elkaar de ruimte te geven om deze verschillende religies te belijden is historisch geworteld. Nederland is al eeuwen lang een land met een grote religieuze diversiteit op een relatief klein landoppervlakte. Ruimte geven aan verschillende geloofsovertuigingen was dan ook meer uit noodzaak geboren.⁵¹

Een principiële overweging om voor een inclusieve visie op neutraliteit te kiezen is het argument dat burgers in deze visie niet worden gedwongen om hun religieuze overtuiging buiten de publieke sfeer te houden. Een religie raakt immers nooit alleen de privésfeer.⁵² In tegenstelling tot de visie op exclusieve neutraliteit is de inclusieve visie niet een religieus lege ruimte, maar een publieke ruimte die gevuld is met verschillende levensovertuigingen en religies. De overheid moet in deze inclusieve visie niet alleen deze verschillende religies erkennen en gelijk behandelen, maar actief de voorwaarden van deze pluriformiteit creëren.⁵³ Daarnaast geldt in dit verband dat zolang er burgers zijn die het in vrijheid kunnen belijden van hun godsdienst als een wezenlijk onderdeel van hun leven beschouwen, de staat dit grondrecht moet respecteren en beschermen. Het beschermen van deze vrijheid is derhalve een noodzakelijke voorwaarde in een rechtsstaat.⁵⁴ Voorts geldt als overweging voor een inclusieve visie dat een religieus neutrale staat, die niet erkent wat voor religieuze burgers een wezenlijk onderdeel van hun leven vormt, kan leiden tot een vervreemding van

⁴⁵ Post 2010, p. 49.

⁴⁶ Van der Burg 2009, p. 30.

⁴⁷ Post 2010, p. 49.

⁴⁸ Van der Burg 2009, p. 33.

⁴⁹ *Kamerstukken II* 2003/2004, 29614, nr. 2; Post 2010, p. 52.

⁵⁰ Van der Burg 2009, p. 32.

⁵¹ Kennedy 2006, p. 280/281.

⁵² Van der Burg 2006, p. 308.

⁵³ Nickolson, *TvRRB* 2012, p. 26.

⁵⁴ Groen, *Recht en Overheid* 2012, p. 10.

diezelfde burger ten opzichte van de staat.⁵⁵ Op deze wijze kan een inclusieve visie op neutraliteit bijdragen aan een betere integratie van minderheden. Doordat religieuze diversiteit in deze visie niet beperkt blijft tot de privésfeer worden religieuze minderheden uitgedaagd om zich te verhouden in onze multiculturele samenleving.⁵⁶ Religieuze groepen spelen soms ook een belangrijke maatschappelijke en ondersteunende rol in de samenleving. Een inclusieve visie maakt gebruik van deze positieve rol die religie speelt in de samenleving en bewuste participatie van de overheid met deze groepen en zo nodig ondersteuning is dan ook noodzakelijk.⁵⁷

Deze bescherming van religie leidt onvermijdelijk tot ongelijkheid en tot de vraag naar de legitimiteit van deze bescherming. Deze ongelijkheid is tot halverwege de twintigste eeuw niet of nauwelijks een onderwerp van discussie geweest. Tot begin jaren zestig van de vorige eeuw was de Nederlandse samenleving betrekkelijk homogeen. De samenleving was pluriform, maar de pluriformiteit van godsdienst was ingekaderd in het systeem van de verzuiling.⁵⁸ De neutraliteit en de visie op neutraliteit zoals die in deze periode gevormd was richtte zich ook op religieuze levensovertuigingen. Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is de interpretatie van neutraliteit verruimd naar seculiere levensbeschouwingen. Gevolgd door een visie op neutraliteit die niet alleen meer gebaseerd was op religie of levensbeschouwing, maar op een seculiere grondslag in een grotendeels gesecculariseerde samenleving.⁵⁹ Een uitvloeisel van deze gesecculariseerde neutraliteitsgedachte was de roep om afschaffing van wettelijke verbodsbepalingen die waren ingegeven door christelijke overtuigingen.⁶⁰

Daarnaast heeft Nederland zich in de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkeld tot een multiculturele samenleving. In deze periode heeft in Nederland een instroom plaatsgevonden van nieuwe bevolkingsgroepen met hun eigen cultuur, identiteit en nieuwe vormen en uitingen van religie. Deze nieuwe stromingen, met andere gedragingen, andere wijze van kleden en andere omgangsvormen hebben gezorgd voor een nieuwe zichtbaarheid van religie in de samenleving.⁶¹ De nieuwe zichtbaarheid heeft ook de rechtvaardiging van bescherming van religie op grond de grondwettelijk vastgestelde vrijheid van godsdienst van godsdienstvrijheid meer ter discussie gesteld.⁶²

Vanuit deze ontwikkeling is een belangrijk argument voor de voorstanders van een exclusieve neutraliteit dat een multiculturele samenleving, in ieder geval een samenleving met grote religieuze en culturele verschillen, geen multiculturele overheid behoeft.⁶³ Met andere woorden: geen inclusieve overheid. In ieder geval past in deze visie een “areligieuze” overheid.⁶⁴ Volgens de aanhangers van de exclusieve visie op neutraliteit stimuleert een multiculturele overheid, die ook culturele en religieuze verschillen faciliteert, de dreigende desintegratie van de samenleving op grond van etniciteit en religie. In deze situatie moet de overheid als neutraal nationaal verband boven de partijen staan en op deze manier de nationale cohesie bevorderen.⁶⁵ In het verlengde van deze vrees voor desintegratie is een belangrijk punt van kritiek op de inclusieve visie dat deze visie weliswaar niet discriminerend van karakter is tussen religies onderling, maar wel discriminerend ten opzichte van ongelovigen.⁶⁶ De voorstanders van een exclusieve visie op neutraliteit zien in alle

⁵⁵ Groen, *Recht en Overheid* 2012, p.14.

⁵⁶ Van der Burg 2006, p. 308.

⁵⁷ Van der Burg 2006, p. 309.

⁵⁸ Vermeulen, *S&D* 2008, p. 17.

⁵⁹ Post 2010, p. 46.

⁶⁰ Post 2010, p. 47.

⁶¹ Van der Wal, *R&R* 2010, p. 133.

⁶² Van Bijsterveld 2018, p. 156.

⁶³ Cliteur 2004, p. 5.

⁶⁴ Cliteur 2009, p. 63.

⁶⁵ Cliteur 2009, p. 58.

⁶⁶ Cliteur 2009, p. 49.

bescherming van religieuze gedragingen die verder gaat dan de bescherming van seculiere gedragingen een niet te rechtvaardigen schending van het in artikel 1 van de Grondwet vastgelegde discriminatieverbod.⁶⁷

Het valt in een grotendeels gesecculariseerde samenleving in deze visie niet te rechtvaardigen waarom de overheid aan godsdienstige uitingen en gedragingen een speciale, bevoorrechte positie moet toekennen, alleen omdat het godsdienstige gedragingen zijn.⁶⁸

2.5. Tussenconclusie

De juridische verankering van de vrijheid van godsdienst in artikel XIII van de Unie van Utrecht, vastgelegd in 1579, is de eerste toekenning van een speciale status van religie in regelgeving door de staat. De verhouding tussen de staat en religie veranderde ook door deze juridische verankering. De staat was niet langer meer de beschermer van de ware religie, maar de neutrale scheidsrechter boven de religieuze partijen ter voorkoming van godsdienstoorlogen.

Het beginsel van scheiding van kerk en staat vormde het startpunt voor de institutionele en organisatorische ontvlechting van kerk en staat om de godsdienstvrijheid voor iedereen, ongeacht welk geloof men aanhangt, mogelijk te maken.

Voor de aanhangers van een inclusieve visie op de neutraliteit van staat was deze institutionele scheiding de voltooiing van de scheiding van kerk en staat. De scheiding hoeft in deze visie niet zo ver te gaan dat de staat en religie zich niet meer zouden ontmoeten in de publieke ruimte. Het belijden van een religie is in een inclusieve visie een wezenlijk onderdeel van het leven dat niet stopt bij de voordeur. Dit grondrecht dient dan ook beschermd te worden in de publieke ruimte. De staat geeft religieuze minderheden op basis van gelijkwaardigheid de ruimte om hun eigen godsdienst en cultuur te belijden en faciliteert hen daar zo nodig in.

Voor de aanhangers van een exclusieve visie op neutraliteit gaat de organisatorische scheiding van kerk en staat niet ver genoeg. De gesecculariseerde en multiculturele samenleving heeft een strikte scheiding van kerk en staat nodig die verder gaat, namelijk een religieus neutrale overheid.

In een multiculturele en grotendeels seculiere staat bestaat geen rechtvaardiging voor een inclusieve overheid die religie erkent en herkent in de publieke ruimte en achterstelling van religie indien nodig faciliteert. In een dergelijke samenleving dient de bemoeienis van de staat tot religie zich te beperken tot het klassieke afweerrecht. Er heerst vrijheid tot het belijden van religie in de beslotenheid van het huis en het kerkgebouw.

De vraag naar de legitimiteit van het faciliteren van religie in regelgeving en het onderscheid tussen gelovigen en niet-gelovigen loopt langs de scheidslijnen van de inclusieve en exclusieve visie op neutraliteit. De vraag op welke wijze deze legitimiteit onderdeel wordt in het wetgevingsproces komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

⁶⁷ Groen, *Recht en Overheid* 2012, p. 10.

⁶⁸ Paul de Beer, *S&D* 2008, p. 27.

3. Religie in regelgeving

3.1. Inleiding

In dit hoofdstuk beantwoord ik mijn onderzoeksvraag aan de hand van een intern rechtsvergelijkend onderzoek naar de parlementaire behandeling van wetsvoorstellen. In deze wetsvoorstellen worden regels voor speciale bescherming van gelovigen gemaakt, of worden voorstellen gedaan om deze speciale bescherming juist af te schaffen. De afwegingen die in het wetgevingsproces over religie in wetgeving zijn gemaakt leg ik langs de meetlat van het opgestelde theoretische kader. De interne rechtsvergelijking zit in het gegeven dat de drie afzonderlijke wetsvoorstellen tot andere uitkomsten hebben geleid. De kerkgang in coronatijd in de Wpg is na parlementaire behandeling goedgekeurd. Het voorstel van wet tot afschaffing van de uitzondering van de onverdoofde rituele slacht in de Wet Dieren is verworpen. De afschaffing van het verbod tot smadelijke godslastering in het Wetboek van Strafrecht (Sr) is per 1 maart 2014 komen te vervallen. De bespreking van de genoemde parlementaire wetsvoorstellen doe ik aan de hand van de geformuleerde deelvragen. Allereerst inventariseer ik de afwegingen die in de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel zijn gemaakt bij het instellen dan wel afschaffen van een speciale status voor religie in wetgeving. Vervolgens leg ik deze afwegingen langs de meetlat van het uitgewerkte theoretische kader. Tot slot eindig ik met de beantwoording van de vraag of hieruit conclusies zijn te trekken over de legitimiteit van de speciale status van religie in de wetgeving en het onderscheid dat gemaakt wordt tussen gelovigen en niet-gelovigen.

3.2. Kerkgang in coronatijd.

Wetsvoorstel.

Op 13 juli 2020 is bij Koninklijke boodschap het Voorstel van wet houdende tijdelijke bepalingen in verband met maatregelen ter bestrijding van de epidemie van covid-19 voor de langere termijn (Tijdelijke wet maatregelen covid-19) aangeboden aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal.⁶⁹ Onderdeel van het wetsvoorstel is het voorstel tot invoering van artikel 58g, tweede lid, sub f in de Wpg. In dit artikel wordt in lid 1 voorgesteld om bij ministeriële regeling plaatsen, niet zijnde woningen, aan te wijzen, waar het niet is toegestaan zich in groepsverband op te houden met meer dan in die ministeriële regeling vast te stellen aantal personen. In lid 2 sub f wordt lid 1 niet van toepassing verklaard op een persoon die in gemeenschap met anderen zijn godsdienst of levensovertuiging belijdt.⁷⁰ Op 13 oktober 2020 is het voorstel na stemming in de Tweede Kamer aangenomen.⁷¹ Op 27 oktober 2020 is het wetsvoorstel met 48 stemmen voor en 24 stemmen tegen aangenomen in de Eerste Kamer.⁷²

Afwegingen in de parlementaire behandeling.

In de Memorie van Toelichting is toegelicht dat het wetsvoorstel een wettelijk kader biedt voor het treffen van maatregelen die beperkingen kunnen inhouden van grondrechten. In het wetsvoorstel zijn daarom waarborgen opgenomen om de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging te beschermen.⁷³ Deze constitutionele bescherming is vastgelegd in de uitzondering van artikel 58, tweede lid, sub f, van het wetsvoorstel.⁷⁴

In een bijlage bij de Memorie van Toelichting verwijst het College voor de Rechten van de Mens naar de gunstige positie van deze constitutionele bescherming en de wettelijke uitzonderingspositie die deze bescherming oplevert. Het College benoemt de maatschappelijke kritiek die is geuit op het onderscheid tussen bijeenkomsten waarbij in

⁶⁹ *Kamerstukken II 2019/2020*, 35526, nr. 1.

⁷⁰ *Kamerstukken II 2019/2020*, 35526, nr. 2, p. 5.

⁷¹ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 13, item 23, p. 2.

⁷² *Handelingen I 2020/2021*, nr. 7, item 7.

⁷³ *Kamerstukken II 2019/2020*, 35526, nr. 3, p. 10.

⁷⁴ *Kamerstukken II 2019/2020*, 35526, nr. 3, p. 84.

gemeenschap een godsdienst wordt beleden en bijeenkomsten waarbij mensen samenkomen in het kader van het verenigingsleven. Het college adviseert om het wetsvoorstel op dit punt te verduidelijken door op te nemen dat de verdragsrechtelijk beschermde vrijheid van godsdienst wel tot een wettelijke uitzondering leidt op grond van het wetsvoorstel en de eveneens verdragsrechtelijk beschermde vrijheid van vereniging niet.⁷⁵

In de reactie van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken op het wetsvoorstel is een visie opgenomen op de relatie tussen de kerk en de staat in Nederland. Het adviesorgaan stelt dat de overheid alle godsdiensten gelijk dient te behandelen. Dit geldt in deze visie ook voor andere maatschappelijke organisaties. De overheid en de kerk vinden elkaar op tal van terreinen om gemeenschappelijk belangen te behartigen. In deze verhouding plaatst het Interkerkelijk contact ook de keuze van de overheid om, in tegenstelling tot Duitsland en België, de kerken niet te sluiten.⁷⁶

Tijdens het plenaire debat in de Tweede Kamer over het wetsvoorstel verwijst Kamerlid Van Kooten-Arissen naar drie drukbezochte kerkdiensten in Staphorst met circa 600 aanwezigen. Deze diensten hebben volgens haar tot grote maatschappelijke onrust geleid met als kernpunt: waarom kerken wel en cafés, restaurants en poppodia niet? Van Kooten-Arissen stelt de vraag waarom er, wat betreft groepsgrootte, geen verplichtingen voor kerkdiensten gelden, maar wel voor verenigingen die ook een bepaalde zingeving delen? Het is volgens Van Kooten-Arissen niet gerechtvaardigd dat de vrijheid van godsdienst een voorkeurspositie krijgt boven de vrijheid van vereniging.⁷⁷

Kamerlid Van der Staaij (SGP) stelt dat de grondwetssystematiek bepaalt dat er geen beperkingen kunnen worden opgelegd wat betreft groepsgrootte bij kerkdiensten. Van der Staaij stelt dat deze uitzonderingssituatie voortkomt uit het staatsrechtelijk beginsel van scheiding van kerk en staat. Het is het oudste grondrecht en zwaarbevochten vanuit het verleden. Vanuit de Grondwet is de vrijheid van vereniging volgens Van der Staaij zwakker geformuleerd dan de vrijheid van godsdienst.⁷⁸

Kamerlid Van Dam (CDA) stelt dat veel Nederlanders van deze uitzonderingssituatie voor kerken geen grondrechtendiscussie maken. Het maatschappelijk debat gaat volgens kamerlid Van Dam veel meer over de vraag: waarom mogen er 600 mensen in een kerk en mag ik niet naar een voetbalwedstrijd of naar het theater?⁷⁹ Ook kamerlid Hijink (SP) verwijst naar andere bijeenkomsten waar mensen in dezelfde mate als het belijden van godsdienst zingeving en inspiratie opdoen, zoals bij carnaval.⁸⁰

Kamerlid Van der Staaij erkent de maatschappelijke discussie en het onbegrip voor de grote aantallen mensen in de kerken. Hij verwijst echter naar de kerkdienst als iets wezenlijks dat onderscheidend is van een andere willekeurige vrijetijdsbesteding, hetgeen ook een reden is voor de genoemde sterke verankering in de Grondwet.⁸¹

Kamerlid Buitenweg (Groenlinks) stelt de concrete vraag aan het kabinet of artikel 6, eerste lid van de Grondwet niet de ruimte laat om via een wet beperkingen op te leggen aan groepsgrootte bij kerkdiensten, op een vergelijkbare wijze als dit gebeurt bij verenigingen. Onder het mom: gelijke monniken, gelijke kappen. Gevolgd door de vraag of het kabinet bereid is om de wet daarop aan te passen.⁸²

Minister Grapperhaus reageert in de reactie van het kabinet specifiek op deze vraag van Kamerlid Buitenweg. De minister stelt dat er geen rangorde is tussen de grondrechten vrijheid van godsdienst en vrijheid van vereniging. Wel geldt er tussen beide grondrechten een ander beperkingsregime. De minister legt het verschil uit vanuit het beperkingsregime van artikel 6 en artikel 8 van de Grondwet. Daarbij stelt de minister dat op grond van artikel 8 van de grondwet (recht van vereniging) in lagere regelgeving beperkingen in groepsgrootte

⁷⁵ *Kamerstukken II 2019/2020*, 35526, nr. 3, blg-941814, p. 9.

⁷⁶ *Kamerstukken II 2019/2020*, 35526, nr. 3, blg-941813, p. 1-4.

⁷⁷ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 3, p. 13.

⁷⁸ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 5.

⁷⁹ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 6.

⁸⁰ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 7.

⁸¹ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 7.

⁸² *Handelingen II 2020/2021*, nr. 11, item 7, p. 14.

kan worden opgelegd. Vanuit de systematiek van artikel 6 van de Grondwet is dit niet mogelijk. Dit geldt volgens de minister niet voor vergaderingen van verenigingen. Deze vergaderingen worden beschermd door artikel 9 van de Grondwet (recht van vergadering en betoging). Dit artikel heeft dezelfde beperkingssystematiek als artikel 6 van de Grondwet.⁸³ Kamerlid Buitenweg reageert op deze toelichting dat zij het ongemakkelijk blijft vinden dat er andere regels gelden voor kerken, terwijl andere mensen ook heel veel betekenis en troost uit het verenigingsleven kunnen halen.⁸⁴

Na het plenaire debat heeft kamerlid van Kooten-Arissen een amendement ingediend tegen het wetsvoorstel. In dit amendement wordt het voorstel gedaan om de uitzondering, zoals opgenomen in artikel 58g, tweede lid sub c te laten vervallen.⁸⁵ Dit amendement is verworpen tijdens de stemmingen over het wetsvoorstel.⁸⁶

Tijdens de behandeling in de Eerste Kamer stelt het kabinet dat het wettelijk regime waarborgt dat regels over groepsvorming niet kunnen gelden voor kerkdiensten.⁸⁷

Kamerlid Van Dijk (SGP) constateert in het plenaire debat dat het kabinet de bijzondere positie van de vrijheid van godsdienst en de daarbij horende grondwettelijke bescherming honoreert door het afzien van maximumaantallen voor kerkdiensten.⁸⁸ Minister Grapperhaus geeft in zijn termijn in het plenaire debat aan dat de vrijheid van godsdienst, net zoals alle klassieke grondrechten, zwaar weegt in onze samenleving.⁸⁹

Uiteindelijk is het wetsvoorstel in de Eerste Kamer aangenomen met 48 stemmen voor en 24 stemmen tegen.⁹⁰

Afwegingen in relatie tot het theoretisch kader.

De vrijheid van godsdienst wordt in de behandeling van dit wetsvoorstel als klassiek grondrecht afgezet tegen het eveneens klassieke grondrecht vrijheid van vereniging. Het debat over het wetsvoorstel spitst zich toe op de vraag waarom de vrijheid van godsdienst als grondrecht een uitzondering op groeps grootte rechtvaardigt en het eveneens grondwettelijk vastgelegde vrijheid van vereniging niet.

De voorstanders van de uitzonderingspositie voor kerken zoeken deze rechtvaardiging in het beginsel van scheiding van kerk en staat. Het klassieke grondrecht vrijheid van godsdienst wordt toegelicht als het klassieke afweerrecht waarbij de overheid zich niet mag bemoeien met wat er binnen de kerkmuren gebeurt. Daarbij wordt zowel door de voorstanders als de regering uitdrukkelijk aangesloten bij de wetssystematiek en de uitzonderlijke bescherming voor de vrijheid van godsdienst in de Grondwet als rechtvaardiging voor de uitzonderingspositie.

De tegenstanders van de uitzonderingspositie benoemen het centrale argument in de exclusieve visie voor een religieus neutrale overheid, namelijk dat de uitzonderingspositie voor religie leidt tot discriminatie van niet-gelovigen. De tegenstanders trekken het debat uit de grondrechtssystematiek en refereren naar de maatschappelijke discussie over deze ongelijkheid. Een niet-gelovige kan net zoveel zingeving en voldoening halen uit een culturele activiteit of een bezoek aan een voetbalstadion dan een gelovige bij een kerkdienst. Door de voorstanders van de uitzonderingspositie wordt hier tegen aangevoerd dat de diepere betekenis van het geloof iets wezenlijks dat “normale” andere activiteiten overstijgt. Deze argumentatie wordt gebruikt ter onderbouwing van de uitzonderlijke bescherming van het klassieke afweerrecht vrijheid van godsdienst in de Grondwet. De kabinetsreactie volgt deze lijn door eveneens te verwijzen naar de beperkingssystematiek in de Grondwet als rechtvaardiging voor de sterkere bescherming van de godsdienstvrijheid ten opzichte van het recht van vereniging. Het beroep van de tegenstanders op de regering om de

⁸³ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 12, item 6, p. 9.

⁸⁴ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 12, item 6, p. 9.

⁸⁵ *Kamerstukken II 2020/2021*, 35526, nr. 50.

⁸⁶ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 13, item 23, p. 1.

⁸⁷ *Kamerstukken I 2020/2021*, 35526, G, p. 14.

⁸⁸ *Handelingen I 2020/2021*, nr. 6, item 3, p. 24.

⁸⁹ *Handelingen I 2020/2021*, nr. 6, item 6, p. 23.

⁹⁰ *Handelingen I 2020/2021*, nr. 7, item 7.

vrijstellingsregeling voor maximale groepsgrootte in de wetgeving ook te doen gelden voor maatschappelijke organisaties om het draagvlak binnen de maatschappij voor de Covid-19 maatregelen te vergroten wordt door het kabinet niet gehonoreerd. Daarbij geeft de regering toe dat deze vrijstellingsregeling vooral met het oog op artikel 6 van de Grondwet is geschreven door alleen besloten plaatsen op te nemen in de regeling. In tegenstelling tot religieuze en levensbeschouwelijke gebouwen kunnen verenigingsgebouwen niet worden aangemerkt als een besloten plaats.⁹¹ In dit verband is het opvallend te noemen dat de tegenstanders van het wetsvoorstel geen amendement of motie hebben ingediend om het begrip “besloten plaats” te wijzigen in de wetgeving. Het genoemde ingediende amendement van Kamerlid van Kooten-Arissen om de uitzonderingspositie te schrappen uit de wet heeft het evenmin gehaald.

De regering beargumenteert de uitzonderingspositie voor de kerkgang in coronatijd in mijn optiek niet vanuit een inclusieve visie of exclusieve visie op neutraliteit. Vanuit de grondrechtensystematiek heeft de regering precies de scheiding aangebracht bij bijeenkomsten en evenementen die de overheid vanuit deze systematiek niet kan reguleren. Vanuit het klassieke afweerrecht ligt deze scheidslijn bij kerkdiensten en andere besloten plaatsen. In deze pandemie heeft de regering geen verdere uitzonderingen willen maken. De Eerste en Tweede Kamer hebben de uitzonderingspositie voor religie vanuit een exclusieve visie wel benoemd, maar in deze crisistijd niet verder kracht bijgezet door het indienen of honoreren van moties en/of amendementen. In crisistijd lijkt de discussie over een inclusieve of exclusieve overheid in de politieke afweging naar de achtergrond te verdwijnen.

3.3. Verbod op onverdoofde rituele slacht

Wetsvoorstel.

Op 5 september 2008 is een Voorstel van wet ingediend aan de Tweede Kamer door het Kamerlid Thieme (hierna: indiener), houdende de invoering van een verplichting tot voorafgaande bedwelming bij het ritueel slachten van dieren en voor dit doel een voorstel van wijziging van artikel 44 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren.⁹² Op 28 juni 2011 werd het voorstel met een ruime meerderheid van 116 stemmen voor en 30 stemmen tegen aangenomen door de Tweede Kamer.⁹³ Het wetsvoorstel is met een meerderheid van 51 stemmen tegen en 21 stemmen voor, verworpen door de Eerste Kamer.

Op 16 maart 2018 is wederom een voorstel van wet gepubliceerd door het kamerlid Thieme tot wijziging van de Wet dieren in verband met de invoering van een algehele plicht tot bedwelming van dieren voorafgaand aan de slacht.⁹⁴ De Afdeling Advisering van de Raad van State heeft ten aanzien van dit voorstel geadviseerd tot heroverweging wegens een te vergaande inbreuk op de vrijheid van godsdienst.⁹⁵

In mijn onderzoek beperk ik mij tot de parlementaire behandeling van het voorstel van wet van 5 september 2008 tot de verwerping van dit voorstel in de Eerste Kamer. Het in 2018 ingediende wetsvoorstel heeft, na een negatief advies van de Raad van State, niet het gehele wetgevingsproces doorlopen in de Eerste en Tweede Kamer. De volledige behandeling in de Eerste en Tweede Kamer in 2008 geeft voor de beantwoording van mijn onderzoeksvraag een completer beeld.

Afwegingen in de parlementaire behandeling.

De Raad van State stelt zich op het standpunt dat de aantasting van dierenwelzijn als rechtsgrond voor het laten vervallen van de uitzonderingsbepaling in de Wet dieren voor de onverdoofde rituele slacht onvoldoende is gemotiveerd. Volgens de Raad wordt door de indiener ten onrechte het beeld opgeroepen dat dieren, net als mensen, rechtssubject zijn.

⁹¹ *Handelingen II 2020/2021*, nr. 12, item 6, p. 10.

⁹² *Kamerstukken II 2007/2008*, 31571, nr. 2.

⁹³ *Handelingen II 2010/2011*, nr. 98, item 25.

⁹⁴ *Kamerstukken II 2017/2018*, 34908, nr. 1.

⁹⁵ *Kamerstukken II 2018/2019*, 34908, nr. 4, p. 11.

Daardoor wordt volgens de Raad niet de juiste belangenafweging gemaakt bij de bescherming van de godsdienstvrijheid als grondrecht en is er sprake van een maatregel die de vrijheid van godsdienst te zeer beperkt. Het belijden van de godsdienst in de vorm van een gevestigd ritueel en het nuttigen van ritueel geslacht vlees wordt daarmee onmogelijk gemaakt.⁹⁶

In haar reactie op het advies van de Raad van State stelt de indiener dat het verbod op ritueel slachten gerechtvaardigd kan worden uit het oogpunt van bescherming van rechten en vrijheden van voorvechters van dierenwelzijn. In een pluriforme democratische samenleving dient rekening te worden gehouden met diegenen die dierenwelzijn centraal in hun levensovertuiging plaatsen. In hetzelfde advies stelt de indiener dat waar fundamentele ethische waarden in het geding zijn, de godsdienst voor de ethiek moet wijken.⁹⁷ Indiener stelt in het plenaire debat in de Tweede Kamer dat er een steeds groter wordend intersubjectief rechtsgevoel in Nederland heerst dat wij anders moeten omgaan met dieren. Indiener is van mening dat de overheid dit maatschappelijk belang moet meewegen. Het kan volgens indiener nooit zo zijn dat godsdienstige belangen altijd prevaleren. Daarin moet altijd een afweging worden gemaakt, waarin de overheid een neutrale positie moet innemen.⁹⁸ De neutraliteit van de overheid impliceert dat in deze maatschappij nooit een levensbeschouwing dominant kan zijn in het bepalen van de wettelijke normen. Hierbij geldt dat de gedachte van mensen die vinden dat wij dieren niet moeten laten lijden ook als een levensbeschouwing gezien kan worden.⁹⁹ Kamerlid Ouwehand (PvdD) stelt in het debat in de Tweede Kamer dat in onze democratische samenleving de vraag gerechtvaardigd is om, omwille van een geloofsopvatting, een uitzondering te maken op de algemeen geldende wetgeving in ons land. Deze vraag mag gesteld worden in een land waar in het maatschappelijk debat een brede noodzaak wordt gevoeld voor de bescherming van dieren.¹⁰⁰

De leden van de SGP-fractie zetten vraagtekens bij de stelling van de indiener dat waar fundamentele ethische waarden in het geding zijn, de godsdienst voor de ethiek moet wijken. De vraag vanuit de SGP fractie richting de indiener is dan ook of zij erkent een ander dier-, mens-, en godsbeeld te hebben dan joden en moslims en dientengevolge ook andere ethische waarden.¹⁰¹ Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in het plenaire debat in de Tweede Kamer stelt kamerlid Ormel (CDA) dat dierenrechten niet in de Grondwet moeten worden opgenomen.¹⁰² De leden van de CDA-fractie in de Eerste Kamer constateren dat de indiener meent dat het beschermen van dieren een levensovertuiging kan zijn en op die grond de strijdigheid met de Grondwet kan opheffen. In plaats van botsing tussen mensen- en dierenrechten ontstaat hierdoor een botsing tussen levensovertuigingen en religies. De CDA-fractie stelt zich dan de vraag op grond waarvan de godsdienstvrijheid van joden en moslims moet wijken voor de levensovertuiging van dierenbeschermers.¹⁰³

De vertegenwoordiger van de Partij voor de Dieren in de Eerste Kamer stelt dat het voorkomen van dierenleed in ons land inmiddels kan worden gezien als een dwingende maatschappelijke behoefte die niet voortvloeit uit het conflicteren of beconcurreren van bepaalde levensbeschouwingen of overtuigingen. De dwingende maatschappelijke behoefte komt voort uit een intersubjectief ethisch rechtsgevoel dat in alle geledingen van onze samenleving gegroeid is.¹⁰⁴

⁹⁶ *Kamerstukken II 2009/2010, 31571, nr. 4, p. 4.*

⁹⁷ *Kamerstukken II 2009/2010, 31571, nr. 4, p. 9.*

⁹⁸ *Handelingen II 2010/2011, nr. 73, item 2, p. 11.*

⁹⁹ *Handelingen II 2010/2011, nr. 96, item 16, p. 140.*

¹⁰⁰ *Handelingen II 2010/2011, nr. 96, item 16, p. 115.*

¹⁰¹ *Kamerstukken II 2009/2010, 31571, nr. 6, p. 13.*

¹⁰² *Handelingen II 2010/2011, nr. 54, item 4, p. 5.*

¹⁰³ *Kamerstukken I 2011/2012, 31571, B, p.6.*

¹⁰⁴ *Handelingen I 2011/2012, nr. 12, item 2, p.17.*

In het wetsvoorstel schuilt volgens de CDA-fractie het gevaar van uitsluiting van joden en moslims.¹⁰⁵ Kamerlid Ormel (CDA) stelt, in antwoord op de vraag of het voor een dier moet uitmaken welk geloof zijn slager heeft, dat hij onderscheid wil maken om recht te doen aan religieuze minderheden in Nederland.¹⁰⁶ Hij stelt dat we in een echte democratie moeten luisteren naar minderheden als zij een principiële punt voelen. Tolerantie van mensen die anders denken is volgens hem een wezenlijk onderdeel van onze nationale identiteit. Hij acht het merkwaardig dat partijen die stellen op te komen voor minderheidsgroepen in ons land, nu dierenwelzijn een belangrijker zaak vinden dan een grondrecht van deze minderheidsgroepen.¹⁰⁷ Kamerlid Van Dam (PvdA) betoogt dat in een democratie de rechten van minderheden beschermd moeten worden tegen de macht van de meerderheid.¹⁰⁸ In aansluiting daarop stelt kamerlid Wiegman-van Meppelen-Scheppink (Christenunie) dat de vrijheid van godsdienst er juist is om de dominantie van de meerderheid tegen te gaan.¹⁰⁹ Tijdens de behandeling in de Eerste Kamer komen de rechten van minderheden ook aan de orde. Kamerlid Schrijver (PvdA) stelt dat het wetsvoorstel bij veel joodse en islamitische burgers hard overkomt als het niet respecteren van hun rechten als minderheid.¹¹⁰ Kamerlid Backer (D66) stelt dat de waarde van de democratie onder meer ligt in het respect voor minderheden.¹¹¹

Indiener stelt in het plenaire debat in de Eerste Kamer dat in een samenleving met pluriformiteit en verschillen van inzicht en levensbeschouwingen de overheid een weg dient te bewandelen die recht doet aan alle verschillen. Bij de beoordeling van normen en waarden in wetgeving moet de overheid altijd het neutraliteitsbeginsel hanteren. De overheid kijkt naar wat regels en gedragingen betekenen voor anderen in de directe omgeving, of voor bepaalde groepen in de samenleving. Bij het maken van een afweging kan het volgens de indiener nooit zo zijn dat godsdienstige opvattingen prevaleren boven ethische opvattingen die door een samenleving gezamenlijk worden gedeeld.¹¹²

Aanvullend stelt indiener dat op grond van de huidige wetgeving een ongelovige slachter strafbaar is als hij een dier onverdoofd slacht, terwijl een gelovige slachter niet strafbaar is. Dit verschil is volgens indiener in strijd met het neutraliteitsbeginsel van de overheid. Het wetsvoorstel tracht deze ongelijkheid weg te nemen met respect voor de godsdienstvrijheid.¹¹³

Afwegingen in relatie tot het theoretisch kader.

De Raad van State beoordeelt het wetsvoorstel in het advies in het kader van de vrijheid van godsdienst als klassiek afweerrecht. Slechts zwaarwegende redenen rechtvaardigen een beperking van het grondrecht. Daarnaast beoordeelt de Raad van State de rechten van dieren in het kader van dierenwelzijn als ondergeschikt aan de rechten van mensen. Dieren zijn geen rechtssubject en kunnen zich om die reden niet beroepen op grondrechten. Vanuit deze invalshoek is de beperking van het grondrecht, door het geheel verbieden van de onverdoofde rituele slacht, volgens de Raad van State niet proportioneel en niet gerechtvaardigd.

De indiener van het wetsvoorstel benadert het opkomen voor dierenwelzijn niet vanuit het oogpunt van de rechten van dieren. De stelling van de indiener is dat het opkomen voor de rechten van dieren in onze huidige pluriforme samenleving als een levensovertuiging kan worden gekwalificeerd, gelijk aan godsdiensten en levensovertuigingen die beschermd worden door hetzelfde grondrecht. Vanuit deze redenering beziet de indiener dierenwelzijn enerzijds vanuit een inclusieve visie waarin de overheid ruimte moet geven aan de

¹⁰⁵ *Kamerstukken I* 2011/2012, 31571, B, p. 6.

¹⁰⁶ *Handelingen II* 2010/2011, nr. 54, item 4, p. 5.

¹⁰⁷ *Handelingen II* 2010/2011, nr. 96, item 6, p. 102.

¹⁰⁸ *Handelingen II* 2010/2011, nr. 96, item 6, p. 127.

¹⁰⁹ *Handelingen II* 2010/2011, nr. 96, item 6, p. 140.

¹¹⁰ *Handelingen I* 2011/2012, nr. 12, item 2, p. 3.

¹¹¹ *Handelingen I* 2011/2012, nr. 12, item 2, p. 5.

¹¹² *Handelingen I* 2011/2012, nr. 12, item 9, p. 69 en 73.

¹¹³ *Handelingen I* 2011/2012, nr. 32, item 5, p. 14.

verschillende godsdiensten en levensovertuigingen en deze zo nodig moet faciliteren. De overheid moet vanuit een neutrale houding ten opzichte van deze verschillende visies recht doen aan deze verschillen. Daarbij maakt de indiener de belangenafweging dat religie nooit kan prevaleren als er sprake is van ethische opvattingen die breed worden gedeeld in de samenleving. Vanuit deze inclusieve visie en de daarbij behorende weging van de verschillende levensovertuigingen en religies weerlegt de indiener tevens de kritiek dat het wetsvoorstel onvoldoende oog heeft voor de religieuze minderheden.

Anderzijds benadert de indiener de afschaffing van de onverdoofde rituele slacht vanuit een exclusieve visie op de neutraliteit van staat. Onderscheid in strafbaarheid tussen een gelovige en niet-gelovige slachter acht zij in strijd met de neutraliteit van staat. Bovendien stelt haar eigen partij zich op het standpunt dat een breed maatschappelijk gedeeld ethisch beeld overstijgend is aan het zoeken naar een gelijkmatige bescherming van verschillende godsdiensten en levensovertuigingen.

De tegenstanders van het wetsvoorstel bestrijden niet de stelling van de indiener dat het opkomen voor dierenwelzijn ook als een levensovertuiging kan worden gezien die bescherming behoeft op grond van artikel 6 van de Grondwet. In een pluriforme staat, waarin ook dierenwelzijn als levensovertuiging dient te gelden, geldt nog steeds dat alle levensovertuigingen gelijkwaardig beschermd en zo nodig gefaciliteerd moeten worden. In dit verband hanteren de tegenstanders van het wetsvoorstel als centrale afweging dat het voorstel het belijden van de godsdienst voor een religieuze minderheid onmogelijk maakt. In een inclusieve visie moet het recht van een religieuze minderheid gefaciliteerd worden en een plek krijgen in de publieke ruimte. Verschillende partijen benadrukken deze bescherming van religieuze minderheden als een fundament van onze democratische rechtsstaat. De aangevoerde redenering van de indiener dat de meerderheid van de bevolking het opkomen van dierenleed als een dringende noodzaak tot handhaving van de algemene regel tot verdoofde slacht ziet is voor de tegenstanders van het wetsvoorstel juist een bevestiging van hun standpunt. Beredeneerd vanuit een inclusieve visie blijft de overheid een neutrale overheid die niet treedt in een inhoudelijke belangenafweging tussen levensovertuigingen. In een inclusieve visie dient de overheid alle levensovertuigingen op een gelijke wijze te behandelen. Het is mijns inziens opvallend dat de indiener van het wetsvoorstel het opkomen voor dierenleed als een levensovertuiging kwalificeert die vanuit een inclusieve visie gelijkwaardig behandeld moet worden naast andere levensovertuigingen. Haar eigen politieke partij trekt de discussie uit de inclusieve visie naar de exclusieve visie op neutraliteit. De Partij voor de Dieren verwijst naar een maatschappelijk breed gedeeld ethisch beeld over onnodig dierenleed dat overstijgend is aan een gelijkwaardige behandeling van levensovertuigingen. Het is algemeen bekend dat deze politieke discussie wel wordt gevoerd bij menselijk leed als begrenzing van een inclusieve neutrale overheid, zoals bij de discussie over het verbod tot genitale verminking en voetbinden bij kinderen. Deze discussie strandt in deze context bij de vaststelling dat dieren niet dezelfde rechten als mensen hebben.

3.4 Vervallen verbod op godslastering

Wetsvoorstel.

Op 6 november 2009 hebben de leden van de Tweede Kamer Van der Ham, De Wit en Teeven (hierna: indieners) een voorstel van wet ingediend bij de Tweede Kamer tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht (Sr) in verband met het laten vervallen van het verbod op godslastering.¹¹⁴ Op 16 april 2013 is het ingediende wetsvoorstel door de Tweede Kamer aangenomen. Op 3 december 2013 is het wetsvoorstel eveneens door de Eerste Kamer aangenomen met 49 stemmen voor en 21 stemmen tegen.¹¹⁵

Afwegingen in de parlementaire behandeling

In de Memorie van Toelichting wordt als een van de redenen voor het afschaffen van het verbod tot smalende godslastering benoemd dat het niet passend is in het idee van gelijke behandeling om wetsartikelen te handhaven die aparte bescherming bieden aan (bepaalde) gelovigen.¹¹⁶ Indieners verwijzen in de Memorie van Toelichting naar het rapport van het inventariserend onderzoek naar godslastering van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC). Het rapport bevat de conclusie dat de huidige redactie van het wetsartikel rechtsongelijkheid creëert tussen aanhangers van monotheïstische godsdiensten en ongelovigen.¹¹⁷ In de reactie op het advies van de Raad van State kunnen de indieners zich niet vinden in het oordeel dat onze staat geen atheïstische staat is, maar God in het staatsleven een rol speelt. Dit standpunt komt volgens de indieners niet overeen met de grondwettelijk vastgelegde scheiding van kerk en staat. Een “status aparte” van een bepaalde geloofs- of levensovertuiging past niet binnen de objectieve beoordeling behorend bij dit beginsel.¹¹⁸ Dit standpunt wordt gevolgd door Kamerlid Strik (Groen Links) in de Eerste Kamer. Het is aan de overheid in een neutrale staat om burgers in gelijke mate te beschermen.¹¹⁹ Indieners stellen dat op een respectvolle manier moet worden omgegaan met religie in de publieke ruimte, maar dat het niet aan de overheid is om bepaalde religieuze gevoelens te beschermen boven andere gevoelens.¹²⁰ Kamerlid Bergkamp (D66) stelt dat een ongelijke behandeling van gelovigen en ongelovigen en tussen gelovigen onderling zich niet verhoudt tot een overheid die neutraal dient te zijn tot verschillende godsdiensten.¹²¹ Het is volgens haar niet geloofwaardig dat ongelovigen die een mening hebben over god strafbaar kunnen zijn, maar andersom als een gelovige kritiek heeft op een ongelovige niet.¹²² Daarnaast signaleren de indieners een rechtsongelijkheid omdat niet-christenen zich evenmin niet of nauwelijks kunnen beroepen op dit artikel.¹²³ De fractie van D66 stelt dat godsdienstige meningen geen andere bescherming nodig hebben dan andere meningen.¹²⁴ Deze mening wordt gedeeld door de fractie van de SP. Zij delen het standpunt van de indieners dat de wetgever niet de suggestie moet laten voortbestaan dat godsdienstige gevoelens als een extra bijzondere bescherming wordt gezien.¹²⁵ De Raad van State stelt zich op het standpunt dat een specifiek artikel dat beschermt tegen een facet van religie, dat geen equivalent heeft waar het niet-religieuze overtuigingen betreft, nog niet betekent dat gelijke gevallen ongelijk worden behandeld. Artikel 6 van de Grondwet beoogt zowel de vrijheid van godsdienst als de vrijheid van levensovertuiging te

¹¹⁴ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 1.

¹¹⁵ *Handelingen I* 2013/2014, nr.11, item 5, p. 29.

¹¹⁶ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 3, p. 1.

¹¹⁷ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 3, p. 5.

¹¹⁸ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 4, p. 3.

¹¹⁹ *Handelingen I* 2013/2014, nr. 10, item 2, p. 6.

¹²⁰ *Kamerstukken I* 2013/2014, 32203, C, p. 3.

¹²¹ *Handelingen II* 2012/2013, nr. 64, item 9, p. 46.

¹²² *Handelingen II* 2012/2013, nr. 64, item 9, p. 46.

¹²³ *Kamerstukken I* 2013/2014, 32203, C, p. 2.

¹²⁴ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 5, p. 5.

¹²⁵ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 5, p. 9.

beschermen. Uit het feit dat beiden worden genoemd blijkt volgens de Raad van State ook dat het om verschillende elementen van levensovertuiging gaat.¹²⁶ Dit argument wordt door de CDA-fractie in het plenaire debat in de Eerste Kamer ook aangevoerd.¹²⁷ De CDA-fractie stelt voorts dat de indieners de vrijheid van godsdienst terzijde schuiven met de stelling dat wetsartikelen die aparte bescherming bieden aan gelovigen niet passen in het idee van gelijke behandeling. De grondwettelijk vrijheid van godsdienst is bij uitstek een wetsartikel dat aparte bescherming biedt aan gelovigen.¹²⁸ Kamerlid Van der Staaij (SGP) stelt dat het argument van ongelijke behandeling niet aan de orde is. Volgens hem bevat onze wetgeving allerlei bijzondere bepalingen die geen discriminerende werking hebben. Hij noemt het gegeven dat alleen ouders met kinderen kinderbijslag krijgen. Dat is volgens kamerlid Van der Staaij het verschil tussen algemene regelingen en specifieke voorzieningen, maar geen discriminatie.¹²⁹ De indieners achten de vergelijking van de SGP van een heel andere orde. Als argument voor dit standpunt stellen de indieners dat iedereen met kinderen, ongeacht geloof, sekse of ras, kinderbijslag krijgt.¹³⁰

Volgens Kamerlid Segers (Christenunie) zijn God en geloof voor velen in de samenleving belangrijk. Dat maakt de overheid verantwoordelijk om religie te reguleren en soms te faciliteren. Dat vraagt soms een andere behandeling wanneer het geloof in het geding is. Volgens kamerlid Segers is er dan geen sprake van ongelijke behandeling, maar om maatwerk in een pluriforme samenleving met veel overtuigingen.¹³¹ Daarnaast stelt hij dat niet iedereen gelijk is en er dus geen sprake kan zijn van ongelijke behandeling tussen iemand die wel of geen religieuze gevoelens heeft. Het gaat volgens kamerlid Segers niet om extra bescherming voor gelovigen, maar om andere bescherming voor mensen die religieuze gevoelens hebben. Deze bescherming kun je niet bieden aan mensen die geen religieuze gevoelens hebben.¹³² De indieners volgen deze redenering niet. Het is belangrijk dat de overheid alle overtuigingen gelijkelijk beschermt. Dat kan de overheid doen met de artikelen 137c tot en met f Sr.¹³³ Kamerlid Strik (Groen Links) stelt in dit verband dat het recht op godslastering en het recht op niet-geloven eveneens wordt beschermd door de vrijheid van godsdienst.¹³⁴ Zowel de Kamerleden Kuiper (Christenunie) als Holdijk (SGP) stellen zich op het standpunt dat de afschaffing van het wetsartikel betekent dat seculariteit de norm wordt voor gelijke behandeling. Daar waar burgers ongelijk zijn, in dit geval gelovigen en niet-gelovigen, dienen zij te worden beschermd naar de mate van ongelijkheid.¹³⁵ In reactie op dit standpunt stelt indiener dat de overheid niet seculier is, maar dat de overheid zich dient te onthouden van het bevoordelen van bepaalde overtuigingen ten opzichte van andere overtuigingen.

Indieners stellen dat de gehechtheid van gelovigen aan wat hen heilig is in de artikelen 137c tot en met 137f Sr een meer evenwichtige erkenning vindt. Zowel tussen religies onderling, als in de verhouding tot niet-gelovigen.¹³⁶ Indieners stellen zich dan ook op het standpunt dat artikel 147 Sr geen meerwaarde heeft.¹³⁷ Kamerlid Oskam (CDA) stelt dat de keuze om godslastering apart te houden in artikel 147 Sr is gebaseerd op de ideologie van zijn partij. God heeft toch een andere betekenis voor hen dan de groepen die worden genoemd in artikel 137c tot en met f Sr.¹³⁸

¹²⁶ *Kamerstukken II 2009/2010*, 32203, nr. 4, p. 5.

¹²⁷ *Handelingen I 2013/2014*, nr. 10, item 2, p. 3.

¹²⁸ *Kamerstukken II 2009/2010*, 32203, nr. 5, p. 3.

¹²⁹ *Handelingen II 2012/2013*, nr. 64, item 9, p. 37.

¹³⁰ *Handelingen II 2012/2013*, nr. 73, item 4, p. 7.

¹³¹ *Handelingen II 2012/2013*, nr. 64, item 9, p. 43.

¹³² *Handelingen II 2012/2013*, nr. 64, item 9, p. 46.

¹³³ *Handelingen II 2012/2013*, nr. 73, item 4, p. 7.

¹³⁴ *Handelingen I 2013/2014*, nr. 10, item 2, p. 11.

¹³⁵ *Handelingen I 2013/2014*, nr. 10, item 2, p. 16 (Christenunie), p. 18 (SGP)

¹³⁶ *Kamerstukken II 2009/2010*, 32203, nr. 4, p. 8.

¹³⁷ *Kamerstukken II 2009/2010*, 32203, nr. 4, p. 5.

¹³⁸ *Handelingen II 2012/2013*, nr. 64, item 9, p. 52.

De Raad van State stelt dat de maatschappelijke gevolgen van de afschaffing van artikel 147 Sr meegenomen moeten worden. Met name de bescherming van religieuze minderheden vormt een belangrijk democratisch grondrechtelijk beginsel. De bescherming van minderheden en hun religieuze gevoelens kan een belangrijk argument zijn om het artikel te handhaven.¹³⁹ Kamerlid Van der Staaij (SGP) stelt dat de symboliek van de afschaffing van deze wetgeving ligt in het verbannen van de Christelijke waarden uit de wetgeving.¹⁴⁰ De CDA-fractie stelt dat bij het instellen van het wetsartikel gelovigen in de meerderheid waren en nu in de minderheid. Dit ziet de CDA-fractie als een reden om het artikel te handhaven en te versterken.¹⁴¹ De CDA-fractie in de Eerste Kamer stelt in dit verband dat de overheid een actieve plicht heeft om de vrijheid van godsdienst te handhaven.¹⁴² Ook de PvdA-fractie in de Eerste Kamer stelt de vraag op welke wijze de bescherming van religieuze minderheden in hun diepste religieuze gevoelens in ons rechtssysteem voldoende gewaarborgd blijft.¹⁴³ Deze vraag heeft uiteindelijk geresulteerd in een ingediende motie van de PvdA-fractie om onderzoek te doen of dit tot een mogelijke aanpassing moet leiden van de artikelen 137c tot en met f Sr.¹⁴⁴ Deze motie is uiteindelijk aangenomen in de Eerste Kamer.¹⁴⁵ De indiener stelt dat uit onderzoek en recente incidenten blijkt dat buiten Europa blasfemiewetgeving juist vaak wordt ingezet tegen religieuze minderheden. Het is volgens indiener dan ook een misvatting dat een verbod op smalende godslastering per definitie minderheden beschermt.¹⁴⁶ Bovendien hoeven minderheden zich volgens de indieners geen zorgen te maken over hun individuele rechten. Deze rechten worden volgens de indieners voldoende beschermd door de artikelen 137c tot en met f Sr.¹⁴⁷

Afwegingen in relatie tot het theoretisch kader

Een van de centrale argumenten van de indieners van het wetsvoorstel tot afschaffing van smadelijke godslastering is de ongelijke behandeling van gelovigen ten opzichte van niet-gelovigen. In het verlengde daarvan signaleren de indieners rechtsongelijkheid tussen monotheïstische levensovertuigingen, die door het artikel worden beschermd, en andere al dan niet religieuze levensovertuigingen. De indieners hanteren hierbij een exclusieve visie op de neutraliteit van de overheid. Vanuit deze objectieve houding is het niet te rechtvaardigen dat een wetsartikel onderscheid maakt tussen gelovigen en niet-gelovigen en tussen gelovigen onderling. Om recht te doen aan een neutrale overheid die alle levensovertuigingen in gelijke mate beschermt stellen de indieners dat de artikelen 137c tot en met f Sr voldoende bescherming bieden. De tegenstanders van de afschaffing van het verbod tot godslastering stellen zich primair op het standpunt dat er geen sprake is van ongelijke behandeling tussen gelovigen en niet-gelovigen. Het wetsartikel is bedoeld voor die persoon die het geloof in God als een wezenlijk onderdeel van zijn levensovertuiging ziet. Voor deze persoon biedt het wetsartikel bescherming. Een niet-gelovig persoon heeft deze gevoelens niet en hoeft daar dan ook niet daar tegen beschermd te worden. Vanuit een inclusieve visie zien de tegenstanders het recht op godsdienstvrijheid als een te beschermen grondrecht dat aparte bescherming noodzakelijk maakt. Daarnaast reageren de tegenstanders dat de voorstanders een seculiere visie als norm hanteren voor een neutrale overheid. Deze seculiere visie op een neutrale overheid sluit aan bij de exclusieve visie op neutraliteit, zoals geschetst in het theoretisch kader. Het is logisch om te veronderstellen dat het aannemen van het wetsvoorstel en de afschaffing van het verbod tot godslastering voortkomt uit een exclusieve visie op neutraliteit.

¹³⁹ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 4, p. 11.

¹⁴⁰ *Handelingen II* 2012/2013, nr. 64, item 9, p. 40.

¹⁴¹ *Kamerstukken II* 2009/2010, 32203, nr. 5, p. 4.

¹⁴² *Kamerstukken I* 2012/2013, 32203, A, p. 5.

¹⁴³ *Kamerstukken I* 2012/2013, 32203, A, p. 8.

¹⁴⁴ *Kamerstukken I* 2013/2014, 32203, E.

¹⁴⁵ *Handelingen I* 2013/2014, nr. 11, item 5, p. 28.

¹⁴⁶ *Kamerstukken I* 2013/2014, 32203, C, p. 15.

¹⁴⁷ *Handelingen I* 2013/2014, nr. 10, item 12, p. 49.

De artikel 137c tot en met 137f Sr bieden bescherming tegen elke vorm van belediging en het aanzetten tot haat en discriminatie, onder meer vanwege godsdienst. In de mate van bescherming wordt vanuit een exclusieve visie geen onderscheid gemaakt tussen een belediging van een gelovige of een niet-gelovige. Tegelijkertijd geeft de aangenomen motie in mijn optiek invulling aan de zorgen van de Raad van State dat afschaffing van het artikel kan leiden tot achterstelling van een religieuze minderheid. In een inclusieve visie dienen alle levensovertuigingen in gelijke mate te worden beschermd en, indien noodzakelijk, daartoe te worden gefaciliteerd. De aangenomen motie geeft invulling aan deze inclusieve visie door een waarborg in te bouwen dat door afschaffing van dit artikel een specifieke religieuze minderheid niet op achterstand in de bescherming van hun godsdienstvrijheid wordt gezet. Binnen deze inclusieve visie past ook dat het bevoordelen van een religie, in dit geval een monotheïstische visie, boven andere levensbeschouwingen niet gewenst is. Met dit voorbehoud is binnen een inclusieve visie te verdedigen dat de artikelen 137c tot en met f Sr afdoende bescherming bieden voor alle levensovertuigingen.

4. Conclusie

Is het een legitieme keuze om als overheid een speciale status toe te kennen aan religie in regelgeving en daarmee een onderscheid te maken tussen gelovigen en niet-gelovigen? Voor het codificeren van de vrijheid van godsdienst in de verdragstekst van de Unie van Utrecht in 1579 was dit een uitgemaakte zaak. De staat was hoeder van de ware religie en vertegenwoordigde deze religie in de godsdienstoorlogen.

Deze rol veranderde door de opkomst van de soevereine staat. De codificatie van de vrijheid van godsdienst heeft de ontwikkeling vastgelegd van een staat die boven de partijen stond. De staat als neutrale scheidsrechter om de vrijheid en vrede te bewaken en niet meer de verdediger van de ware religie. Het vastleggen van de vrijheid van godsdienst, uiteindelijk als grondrecht in onze huidige Grondwet, vereiste van de staat een neutrale opstelling. De staat moest boven de partijen staan en geen oordeel vellen over de verschillende geloofsgroepen. Naast deze neutrale opstelling is in het uiteindelijk vastgelegde grondrecht het principe opgenomen dat ieder individu zijn of haar God mag zoeken en aanbidden, zonder bemoeienis van de staat.

Deze neutrale houding en het principe dat de staat zich niet met de individuele religieuze beleving mag bemoeien zijn uitgekristalliseerd in de rechtsbeginselen scheiding van kerk en staat en de neutraliteit van de staat ten opzichte van religie. Deze rechtsbeginselen vormen onderdeel van de grondwettelijk vastgelegde vrijheid van godsdienst.

De legitimiteit van religie in regelgeving werd tot het midden van de vorige eeuw gerechtvaardigd door het in regelgeving opnemen van de institutionele en organisatorische scheiding van kerk en staat. Behoudens deze strikte organisatorische scheiding wordt in de Nederlandse rechtsstaat genuanceerd gedacht over de scheiding van kerk en staat. De staat mengt zich vanuit de erkenning van de godsdienstvrijheid als klassiek afweerrecht niet in de religieuze privésfeer. Echter wanneer dit vanuit maatschappelijk oogpunt gewenst is faciliteert de overheid religieuze organisaties actief. Deze actieve participatie wordt in deze visie niet in strijd geacht met de scheiding van kerk en staat, mits deze participatie op voet van gelijkwaardigheid tussen de verschillende religies plaatsvindt.

Om religieuze groepen in vergelijkbare mate de mogelijkheid te geven om hun religieuze leven te belijden kan dit in bijzondere gevallen vereisen dat de staat steun geeft aan minderheden die anders in de praktijk niet tot hun recht komen. De houding van de overheid ten opzichte van religie in de ruimere neutraliteitsgedachte kenmerkt zich door een inclusieve visie. Deze inclusieve visie past ook in de pluriforme Nederlandse samenleving, gekenmerkt door een veelheid aan verschillende religieuze stromingen.

Deze bescherming van religie in een inclusieve visie op de neutraliteitsgedachte leidt onvermijdelijk tot ongelijkheid tussen gelovigen en niet-gelovigen. Tot halverwege de twintigste eeuw was deze ongelijkheid gelegitimeerd in het maatschappelijke en politieke debat. De Nederlandse samenleving was tot die tijd overzichtelijk ingedeeld in een aantal grote religieuze en maatschappelijke groepen die in een systeem van verzuiling niet in elkaars vaarwater terecht kwamen. Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is de interpretatie van neutraliteit verruimd naar seculiere levensbeschouwingen. De visie op neutraliteit was niet langer ingegeven langs de religieuze zuilen, maar steeds meer op een seculiere grondslag in een grotendeels seculiere samenleving. Naast deze secularisering heeft Nederland zich ook vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw ontwikkeld tot een multiculturele samenleving. Nieuwe religies en levensovertuigingen met hun eigen omgangsvormen, kledingvoorschriften en nieuwe uitingen van religie hebben gezorgd voor een nieuwe zichtbaarheid van religie in de samenleving.

Deze nieuwe ontwikkelingen hebben nieuwe vragen opgeworpen wat betreft de legitimiteit van religie in regelgeving. Een uitvloeisel van de grotendeels seculiere samenleving was de roep om afschaffing van wettelijke verbodsbepalingen die waren ingegeven door christelijke overtuigingen. Daarnaast heeft de ontwikkeling van Nederland tot een multiculturele

samenleving ook de rechtvaardiging van bescherming van religie op grond de grondwettelijk vastgestelde vrijheid van godsdienst ter discussie gesteld.

Deze ontwikkelingen stellen de legitimiteit van religie in regelgeving en het onderscheid dat gemaakt wordt tussen gelovigen en niet-gelovigen opnieuw ter discussie. Vanuit een exclusieve visie op neutraliteit wordt de genuanceerde Nederlandse houding tussen de scheiding van kerk en staat ter discussie gesteld. De aanhangers van deze exclusieve visie hanteren een strikte scheiding tussen kerk en staat. In deze visie blijft de vrijheid van godsdienst beperkt tot het klassieke afweerrecht in het privédoemien en onthoudt de overheid zich van bemoeienis met religie. De overheid is a-religieus en elke bescherming van religieuze gedragingen ten opzichte van seculiere gedragingen wordt gezien als een niet te rechtvaardigen schending van het gelijkheidsbeginsel. In deze visie heeft de multiculturele samenleving behoefte aan een overheid die strikt neutraal boven alle partijen staat.

In mijn onderzoek van de parlementaire behandeling van drie wetsvoorstellen heb ik mijn onderzoeksvraag getoetst aan deze geschetste ontwikkelingen en de twee verschillende visies op neutraliteit. Voor dit doel heb ik mij in de kamerstukken en de plenaire debatten gericht op de ingenomen stellingen en ingebrachte adviezen met betrekking tot de speciale status van religie in de voorliggende regelgeving en de rechtvaardiging van het onderscheid dat daardoor wordt gemaakt tussen gelovigen en niet-gelovigen.

Mijn conclusie, gebaseerd op deze drie wetsvoorstellen, is dat de rechtvaardiging nog steeds is gefundeerd op de bijzondere bescherming die het belijden van een godsdienst of een levensovertuiging heeft op grond van de grondwettelijk vastgelegde vrijheid van godsdienst. Hoewel het verbod tot godslastering uiteindelijk is afgeschaft kwam dit voort uit een afweging van de wetgever dat het kwetsen van religieuze gevoelens, en dus een dreigende inbreuk op de godsdienstvrijheid, voldoende werd beschermd in de artikelen 137c tot en met 137f Sr. Het faciliteren van een uitzondering voor het belijden van een religieuze overtuiging door het loslaten van de beperking op de groeps grootte in coronatijd wordt gelegitimeerd vanuit het klassieke vrijheidsrecht. De scheiding van kerk en staat maakt dat de overheid niet treedt in het privédoemien en het binnen de kerkmuren gezamenlijk belijden van de godsdienst. Vanuit een exclusieve visie werd een beroep gedaan op het behoud van de sociale cohesie op grond waarvan een uitzonderingsgrond op basis van religie in deze coronapandemie niet te rechtvaardigen is. Dit beroep werd niet overgenomen door de regering, als indiener van het wetsvoorstel, en kreeg uiteindelijk ook geen meerderheid in de Eerste en Tweede Kamer.

Uit de onderzochte wetsvoorstellen tot afschaffing van de speciale status van religie in regelgeving valt in mijn optiek de conclusie te trekken dat de inclusieve neutraliteit eveneens de rechtvaardiging vormt voor de speciale status van religie in regelgeving. Het afschaffen van de onverdoofde rituele slacht werd door de indiener en de voorstanders van het wetsvoorstel gefundeerd op een maatschappelijk breed gedeelde ethische visie op dierenwelzijn. Deze breed gedeelde visie diende op grond van deze democratische meerderheid te prevaleren. Vanuit verschillende politieke partijen geldt als centrale afweging dat het voorstel het belijden van de godsdienst voor een religieuze minderheid onmogelijk maakt. In een inclusieve visie moet het recht van een religieuze minderheid gefaciliteerd worden en een plek krijgen in de publieke ruimte. Verschillende partijen benadrukken deze bescherming van religieuze minderheden als een fundament van onze democratische rechtsstaat. Een neutrale overheid maakt geen afweging naar inhoud of draagvlak van een religie, maar faciliteert het belijden van een religie op basis van gelijkwaardigheid. Het afschaffen van het verbod tot godslastering past binnen de exclusieve visie van een religieus neutrale staat. Een aparte bescherming voor religie is niet gerechtvaardigd nu andere artikelen een gelijkwaardige bescherming bieden voor zowel gelovigen als niet-gelovigen.

Uit het aannemen van een kamerbrede motie voor nader onderzoek valt in mijn optiek tegelijkertijd de zorg van een kamermeerderheid af te leiden dat mogelijk een inclusieve visie op neutraliteit niet wordt gerealiseerd. De motie verzoekt de regering te onderzoeken of deze

artikelen een vergelijkbare bescherming bieden voor een religieuze minderheid die beschermd wordt door het afgeschafte wetsartikel. Los van de uitkomst van het onderzoek geldt ook hier vanuit de verschillende partijen de inclusieve visie dat alle religieuze overtuigingen in gelijke mate bescherming verdienen van de overheid.

In de behandeling van alle wetsvoorstellen komt de verwijzing naar de waarborgen van een democratische rechtsstaat aan de orde. Een van de kenmerken van deze rechtsstaat is dat de minderheid adequaat wordt beschermd door de democratische meerderheid. De brede constatering dat godsdienst en religie in de huidige seculiere samenleving een minderheid is geworden maakt dat de inclusieve visie in onze pluriforme democratische rechtsstaat verder reikt dan religie.

Literatuurlijst

Literatuur

Cliteur 2004

P. B. Cliteur, *De neutrale staat, het bijzonder onderwijs en de multiculturele samenleving*, Rede uitgesproken op 28 mei 2004, Leiden: Universiteit Leiden.

Cliteur 2009

P. B. Cliteur, 'De religieuze staat: voor en tegen', in *Een neutrale staat: kreet of credo?*, Heerenveen, Protestantse Pers, 2009, p 27-77.

Cliteur, J•CON 2012.

P. B. Cliteur, 'State and religion against the backdrop of religious radicalism', *International Journal of Constitutional Law*, Volume 10, Issue 1, January 2012, p. 127-152.

College van B&W Amsterdam 2008

Gemeente Amsterdam (2008), *Notitie Scheiding kerk en staat*. Amsterdam: College van B & W.

De Beer, S&D 2008.

P. de Beer, 'Wat maakt godsdienst zo speciaal?', *Socialisme & Democratie*, 2008, afl. 3, p. 27.

Groen, *Recht en Overheid* 2012

R. Groen, 'Vrijheid van godsdienst: overbodige luxe, onhanteerbaar recht of een vaste grond?', *Digitale publicatiereeks Recht en Overheid 2012*, www.acwet.nl/www.acjur.nl.

Kennedy 2006

J.C. Kennedy, 'In vrijheid verbonden: eenheid in verscheidenheid, in *Zonder geloof geen democratie*, Christen Democratische verkenningen, Zomer 2006, Boom Tijdschriften, p. 279-283.

Nickolson, *TvRBB* 2012.

L. Nickolson, 'Lichtend voorbeeld of dwaallicht? Het Nederlandse model van de verhouding tussen overheid en religie in theorie en praktijk', *Tijdschrift voor religie, recht en beleid* 2012, afl. 3, p. 21-40.

Post 2010

H. Post, *Gelijkheid als nieuwe religie. Een studie over het spanningsveld tussen godsdienstvrijheid en gelijkheid*, Veenendaal: Wolf Legal Publishers 2010.

Van Bijsterveld 2006

S. van Bijsterveld, 'Scheiding van kerk en staat. Een klassieke norm in een moderne tijd', in *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*, W.B.H.J. van de Dink, G.J. Kronjee (red.), *Geloven in het Publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006, p. 227-259.

Van Bijsterveld 2018

S. van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, Den Haag: Boom juridisch 2018.

Van der Burg 2006

W. van der Burg, 'De staat neutraal? Pleidooi voor een vrijzinnige benadering', in *Zonder geloof geen democratie*, Christen Democratische verkenningen, Zomer 2006, Boom Tijdschriften, p. 305-312.

Van der Burg 2009

Wibren van der Burg, *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visie op godsdienst en cultuur (rede Erasmus Universiteit Rotterdam, 24 september 2009)*, Den Haag: Boom juridische uitgevers, 2009.

Van der Wal, R&R 2010

Koo van der Wal, 'Is de vrijheid van godsdienst in de moderne multiculturele samenleving nog een hanteerbaar recht?', *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* 2010, afl. 2, p.133-157.

Vermeulen, S&D 2008

B. Vermeulen, 'Waarom de vrijheid van godsdienst in de Grondwet moet blijven', *Socialisme & democratie*, 2008, aflevering 3, p. 14-26.

VNG 2020

Vereniging van Nederlandse gemeenten, *Tweeluik religie en publiek domein. Handvatten voor gemeenten over de scheiding tussen kerk en staat*, februari 2020.

WRR 2006

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2006), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Parlementaire stukken

Kamerstukken Tweede Kamer

Kamerstukken II 2003/2004, 29614, nr. 2.
Kamerstukken II 2007/2008, 31571, nr. 2.
Kamerstukken II 2009/2010, 31571, nr. 4.
Kamerstukken II 2009/2010, 31571, nr. 6.
Kamerstukken II 2009/2010, 32203, nr. 1.
Kamerstukken II 2009/2010, 32203, nr. 3.
Kamerstukken II 2009/2010, 32203, nr. 4.
Kamerstukken II 2009/2010, 32203, nr. 5.
Kamerstukken II 2017/2018, 34908, nr. 1.
Kamerstukken II 2018/2019, 34908, nr. 4.
Kamerstukken II 2019/2020, 35526, nr. 1.
Kamerstukken II 2019/2020, 35526, nr. 2.
Kamerstukken II 2019/2020, 35526, nr. 3.
Kamerstukken II 2019/2020, 35526, nr. 3, blg-941814.
Kamerstukken II 2019/2020, 35526, nr. 3, blg-941813.
Kamerstukken II 2020/2021, 35526, nr. 50.

Kamerstukken Eerste Kamer

Kamerstukken I 2011/2012, 31571, B.
Kamerstukken I 2012/2013, 32203, A.
Kamerstukken I 2013/2014, 32203, C.
Kamerstukken I 2013/2014, 32203, E.
Kamerstukken I 2020/2021, 35526, G.

Handelingen Tweede Kamer

Handelingen II 2004/2005, nr. 50.
Handelingen II 2010/2011, nr. 54, item 4.
Handelingen II 2010/2011, nr. 73, item 2.
Handelingen II 2010/2011, nr. 96, item 6.
Handelingen II 2010/2011, nr. 96, item 16.
Handelingen II 2010/2011, nr. 98, item 25.
Handelingen II 2012/2013, nr. 64, item 9.
Handelingen II 2012/2013, nr. 73, item 4.
Handelingen II 2020/2021, nr. 11, item 3.
Handelingen II 2020/2021, nr. 11, item 7.
Handelingen II 2020/2021, nr. 12, item 6.
Handelingen II 2020/2021, nr. 13, item 23.

Handelingen Eerste Kamer

Handelingen I 2011/2012, nr. 12, item 2.
Handelingen I 2011/2012, nr. 12, item 9.
Handelingen I 2011/2012, nr. 32, item 5.
Handelingen I 2013/2014, nr. 10, item 2.
Handelingen I 2013/2014, nr. 10, item 12.
Handelingen I 2013/2014, nr. 11, item 5.
Handelingen I 2020/2021, nr. 6, item 3.
Handelingen I 2020/2021, nr. 6, item 6.
Handelingen I 2020/2021, nr. 7, item 7.

Wet- en regelgeving

Inwerkingtreding Tijdelijke wet maatregelen COVID 19, stb. 2020, 441.

Overig

“Onbegrip over 600 gelovigen in kerk Staphorst”, NOS 4 oktober 2020.